

GÖÇEBE UYGARLIĞI IŞIĞINDA TÜRK ATININ YETİŞTİRİLMESİ VE MÜLKİYETİ (KIRGIZ KÜLTÜRÜ ÖRNEĞİNDE)

Kayrat BELEK*

Geliş Tarihi: Mart, 2017

Kabul Tarihi: Mayıs, 2017

Öz

Eskiçağlarda konargöçerler tarafından atın evcilleştirilmesi ve binek hayvanı olarak kullanılması, insanoğlunun tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Türklerin atlarının, uçsuz bucaksız steplerde hızlı hareket etmesi, açlığa, susuzluğa ve dağ silsilelerini aşmaya dayanıklı bir yapıda olması, hem göçebe uygarlığının gelişmesinde hem de Türklerin Avrasya coğrafyasının geniş bir kesimine yayılmalarında ve atlı imparatorluklar kurmalarında önemli bir rol oynamıştır. Bu bakımdan makalemizde konar-göçerlerin kültür değerlerini günümüze kadar canlı bir şekilde barındıran Kırgız Türklerindeki at kültürü örnek alınarak, konargöçerlerde Türk tipi atın ortaya çıkması, sosyal hayattaki yeri, onları yetiştirilmesi, güdümesi ve mülkiyeti ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Uygurluk, Türk kültürü, Kırgızlar, konargöçerler, eski Türkler, at.

THE HORSE-BREEDING AND OWNERSHIP OF TURKIC PEOPLE OF THE NOMADIC CIVILIZATION (ACCORDING TO KYRGYZ CULTURE)

Abstract

The domestication of horse by nomads and its use as a steed in ancient times is considered a milestone in the history of mankind. In this context, the fact that the horses of the Turks were fast moving in vast steppes, impervious to hunger and thirst as well as to passing mountain ranges had played an important role both in the development of nomadic civilization and in spreading Turks to a large part of the Eurasian geography and establishing equestrian empires. This article studies the emergence of Turkish horse among nomads in the sample of the Kyrgyz who have conserved nomadic culture vividly up today, its place in social life, breeding and herding as well as its ownership.

Keywords: Civilization, Turkic Culture, Kyrgyz, Nomads, Ancient Turks, horse.

Giriş

Tarihî süreç içinde Kırgız tarihine bakıldığında hem muhtelif devletlerin veya imparatorlukların idaresi altında buldukları hem de müstakil bir devlet oldukları dönemlerde, geleneksel hayat tarzlarının icabı olarak atla iç içe olduklarını ve bu bağlamda atla bütünleşmiş bulduklarını söylemek gerekir (Esin, 1965: 167-168). MÖ 201. yılda Çin vesikalarında Gyan-

* Dr.; Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi, kayratbek@gmail.com.

Gun adıyla tarih sahnesinde gözükken Kırgızlar, bu dönemde Hun İmparatorluğu'nun idaresi altına girmişti (Biçurin, 1950: 50). Bu dönemlerde Kırgızların hayat tarzının nasıl olduğu ve hayvancılık veya atlarla iç içe olup olmadıklarına dair maalesef çok fazla malumat yoktur. Ancak Merkezî Asya'da doğan ve Avrupa içlerine kadar yayılan Hun İmparatorluğu'nun atlı bir imparatorluk veya atlı göçebe kültürü olduğu (Demirbilek, 2005: 134, Lindner, 1981: 3-19, Alyılmaz 2016: 487-489) ve bu imparatorluğun unsurlarından birini de Kırgızların teşkil ettiği düşünülecek olursa, bu imparatorluk döneminde Kırgızların atla iç içe olduğu söylenebilir (Useev, 2017: 58).

Merkezî Asya'da MS 3. yüzyıla doğru Büyük Asya Hun Devleti'nin ortadan kalkması ve göçebe topluluklar arasında mücadelelerin olması, Kırgızlara da olumsuz tesir etmiştir. Bu mücadeleler sonucunda M. S. 4. yüzyıldan itibaren Kırgızlar bugünkü Güney Sibirya'daki Yenisey nehri kenarlarına gelmişler ve bu bölgeleri yurt tutmuşlardır (Borovkova, 1989: 62, Hudyakov, 1995: 51). Böylece Kırgızlar, Yenisey bölgesindeki yerleşik ve konargöçer toplulukları idaresi altına alarak yeni bir yönetim sisteminin kurulmasına ve gelişmesine sebep olmuşlardır (Teplouhov, 1929: 41-62). Tarihi ve arkeolojik kaynaklara göre Yenisey Kırgızlarının sosyoekonomik ve siyasi hayatındaki temel güçlerinin hayvancılıkta ve ziraatçılıkta olduğu görülüyor (Klyastorniy, Savinov, 2005: 257-262, Moldobayev, 2006: 120). Yenisey Kırgızlarında tüm konargöçer topluluklarında olduğu gibi atın onların kültür ve uygarlığında önemli bir rol oynamaya başladığı dikkati çekiyor (Nesterov, 1999: 42-43). Bu bağlamda Kırgızların Yenisey'de iken atı evcilleştirerek hayatlarına dahil ettikleri, daha sonra atla geniş ufuklara hükmetme fikirlerinin geliştiği, bu fikir ile Tanrı Dağlarına geldikleri ve artık atla iç içe oldukları söylenebilir (Barthold, 1996, Şahin 2010: 205-210).

Atın Doğumu

Canlı olan her varlığın çiftleşerek nesillerini devam ettirdikleri bir gerçektir. Bunun yerine getirilmesinde dişi ile erkeğin bir araya gelmesi ve doğal hareket olan çiftleşme dönemini yaşamaları gerekir. Bu bağlamda atların çiftleşmesi veya doğum yapılması, Kırgızlarda *bee* olarak bilinen dişi at ile *aygır* adını alan damızlık erkek atın birleşmesiyle olur. Dişi olan at üç yaşına geldikten sonra her yaşta doğum yapabilir. Genellikle *aygır*dan gebe kalan dişi at, en fazla 9 ay sonra yavrular (Akmataliyev, 2002: 5). Diğer bir ifade ile dişi atın hemen hemen bir seneye yakın gebe kaldığı anlaşılır.

Kırgızlarda üç yaşına giren ve *aygır*la birleşerek yavrulayan dişi atlara *baytal* veya *kunan-baytal* denir. *Kunan*ın Moğolca bir kelime olarak üç anlamına gelen *gurban* ile ilgili olduğu ve bu bağlamda söz konusu tabirin Kırgızcaya *kunan* olarak girdiği anlaşılıyor (Radlov, 1989: 275, Seydakmatov, 1988: 161). *Aygır*ın ise erkek atın *bıştı* dönemi olarak bilinen ve dört

yaşında olan at olması gerekir (Akmataliyev, 2002: 5). Her dişi atın şüphesiz doğum yapması beklenir. Ancak erkek at için durum böyle değildir. *Aygır* denen damızlık erkek atların, seçme ve iyi özelliklere sahip olmasına dikkat edilir. Bunun için *bee* olarak bilinen dişi atların 10-15 arasında bir sayıda olanları bir araya getirilir ve buna *üyür*, *üyürlüü cılkı* veya *üyürlüü mal* denir (Radlov, 1989: 275). Bunların içine ise bir tane *aygır* olarak bilinen erkek at salınır. Ayrıca *üyür*deki dişi atların sayısı, *üyür*ün içindeki *aygır*ın iyi olup olmadığına göre değişebilir, yani *üyür*deki *aygır* daha iri, güçlü ve bunun yanında *üyür*ü iyi şekilde koruyabilirse, dişi atların sayısı 15-20'ye kadar ulaşabilir. Söz konusu birleşme süreci içinde dişi atın *üyür*ünden, başka bir *üyüre* alınmaması ve *üyür*ün arasına başka bir erkek atın verilmemesine dikkat edilir (Kerimbek Alyulda, 2009). Zaten aygır da başka bir erkek atın, kendisine ait *üyür*ün içine girmesine müsaade etmez.

Dişi atlar ile *aygır* olarak bilinen erkek atın birleşme zamanına gelince, dişi at ile erkek atın bir arada bulunma mevsimi olarak ilkbahar mevsimi seçilir. İlkbaharda bir arada bulunmaya başlayan bir *üyür*deki dişi atlar ile *aygır*ın birleşmesi sonucunda dişi atlar gebe kalabilir. Kırgızlarda hayvanlar gebe kaldığında, genel olarak *booz* adı verilen bir tabir kullanılır. Burada *booz* kelimesinin “bod” kelimesiyle bir ilgisinin olduğu oldukça muhtemel görülüyor. Eski Türkçede “bod”un sonundaki “d” sesinin önce “y”ye, sonra da “ö” ünlüsüne dönüştüğü ve “-z”nin ise çokluk eki olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda *booz* kelimesi *boduz* > *boyuz* > *booz* şeklinde ortaya çıkarak ‘iki beden, bedenler’, daha doğrusu ‘hamile’ anlamını taşımış olmalıdır. Bunu Kırgızcadaki hamile anlamına gelen ‘koş boylu (iki bedenli, iki bedeni taşıyan)’ tabirinin semantik kuruluşu da göstermektedir. Çünkü hamile anlamını veren ‘koş boylu’ tabirini kelime kelime çevirirsek ‘iki bedenli, iki bedeni taşıyan’ anlamına gelmekte ve restore ettiğimiz *boduz* kelimesinin semantik yapısına uymaktadır (Korkmaz, 2003: 66).

Böylece gebe kalan dişi atlara *booz bee* veya *booz baytal* denir. Buna karşılık gebe kalmayan atlara *kısır bee*, *subay bee* ve hiç doğurmayan dişi ata ise *tuu bee* adı verilir. Burada en önemli noktalardan biri, gebe kalan at, *aygır* tarafından bilinir ve bu sebepten aygır, gebe kalan atla hiç birleşme teşebbüsünde bulunmaz. Söz konusu durum, gebe kalan dişi atın, başka bir *üyüre* karışması durumunda da geçerli olmaz ve o *üyür*deki aygır, gebe atı, *üyürüne* yaklaştırmaz.

Bir dişi at *booz* olduktan sonra, ona iyi bir şekilde bakılması gerekir ve bu bağlamda çobanın gözü devamlı atın üstünde olur. Dişi atın gebe kaldığı günlerden sonra özellikle sonbahara doğru gelindiğinde, atın gebeliği artık iyice belli olmaya ve karnı büyümeye başladığından çoban onu hızla kovalamaz, *üyür*ün *aygır*ı veya başka *üyür*deki atların saldırısından korur ve otu bol *öröön* yani vadi boylarında otlatır. Hatta dişi atların kaçmaması ve

dağılmaması için sürekli gözetler. Bu arada ilkbaharda değişen hava şartlarından dolayı göğün gürlemesindeki seslerden olumsuz etkilenmemesine gayret gösterir. Çünkü ilkbaharda göğün gürlemesi, karnında yavrusu büyüyen dişi ata oldukça tesir eder ve yavrusunun ölmesine sebep olabilir. Bununla ilgili olarak *booz* dişi atın yavrusunun karnında iken ölmesine *bee kulun saldı* derler (Taşibek Ibray, 2009, Kerimbek Alyulda, 2009).

Çobanlar dişi ata, doğumunun gerçekleşmesine çok yakın bir zaman zarfında gece gündüz bakarlar ve *akır* adı verilen atların bakıldığı yer olan ahır içinde doğum yapıncaya kadar boş bırakırlar. Buna karşılık yavrulayacak dişi at *üyürde* iken dışarıdaki otlakta da doğum yapar. Yavrulayacak dişi atın doğum yapacağı, onun ahır içinde devamlı olarak yatıp kalkmasından veya yumuşak yerleri aramasından belli olur. Bu durum doğum sancısının geldiğinin bir işaretidir. *Beenin* doğumu için önceden hazırlanmış olan yere, doğum esnasında hiç kimse gitmez. Bunun en önemli sebebi, doğumu diğer hayvanlara göre daha zor ve hassas olan atın doğumu esnasında paniğe kapılmaması düşüncesi vardır. Ba bakımdan at uzaktan gözetim altına alınır. Eğer doğum yapan 3-4 yaşındaki *baytal*, ilk doğumunu yapacaksa, yanına yaklaşan kimseleri kıskanmasına rağmen gidilir ve doğumun yapılmasına yardım edilir. Bunun yanında birkaç yıldan beri doğum yapan tecrübeli olgunlaşmış dişi atın yanına pek gitmezler. Çünkü olgunlaşmış dişi at, kendiliğinden doğumunu yapabilir (Taşibek Ibray, 2009).

Bunun yanında sahiplerinin *beenin* doğumu için yardıma koşmamalarının bir diğer sebebi daha vardır. Halk arasındaki inançlara göre *bee* doğumunu yaparken canlı olan herkesten çekinerek ve kendini kasarak yavrulamasını geciktirir. Hatta bazı durumlarda yavrulayacak *beenin* bulunduğu *üyürün aygırı* bile doğum yapan *beeye* yakın mesafelerde bulunarak *beenin* doğumunu korumaya alır. Dişi at yaklaşık 1-1,5 saat arası süren bir zamandan sonra *kulun* olarak bilinen yavrusunu doğurur. Yeni doğan at yavrusu doğduktan sonra ayağa kalkmaya çalışır, buna annesi *bee* de yardım eder. Aynı zamanda onun bütün bedenini yalayarak kurutur. Eğer genç veya ilk doğum yapan dişi at olursa yalama işini yapmayabilir, onun için doğum yapar yapmaz sahipleri *beeyi mamı* adı verilen dikili sırığa yularından bağlarlar ve yavrusunu yanına bırakarak yavaş yavaş *kuluna* alışmasını ve koklayarak yalamasını sağlamaya çalışırlar (Taşibek Ibray, 2009, Kerimbek Alyulda, 2009).

Artık bu doğum süreci bittikten sonra insanların duruma müdahale etmesine ihtiyaç duyulur. Zira genç ve tecrübesiz *bee* yavrusu, annesinin memesini bulamayabilir veya yırtıcı köpek, kuş gibi başka hayvanlar, zayıf at yavrusuna saldırabilir. Onun için bu gibi doğum sonrası bazı faaliyetlerin yapılmasını kişiler kendileri sağlarlar (Taşibek Ibray, 2009, Kerimbek Alyulda, 2009).

Kırgızlarda atın doğumundan sonra bazı âdetlerin yapıldığı da dikkati çeker. Yeni doğan at yavrusunun ağzına bir kaşık tereyağ konularak yutturulur. Bu iş kulunun *karatungak* adı verilen iç hastalıktan arındırılması için yapılır. Ayrıca evden uzak yerlerde doğan *kulun*, sahibi tarafından atla taşınarak götürülürse yavru ölür diye halk arasında bir inanç da vardır (Şarşe Atantay, 2009).

Dişi at yavruladıktan sonra yaklaşık iki hafta kadar ahırda kalabilir. Dişi at bu zaman zarfında yavrusunu büyütür, artık kulun annesinin etrafında rahat koşabilir ve köpek, kartal vs. gibi yırtıcı hayvanlardan kendini biraz da olsa koruyabilir. Bundan sonra ahırdan çıkarılır ve *üyür* olarak bilinen at sürüsüne alınır (Şarşe Atantay, 2009). Bilahere *kulunun karakulak* adı verilen yaban bir hayvan olmaması için annesinin yanında tutularak başına *nokto* adı verilen yular takılır. Yular takılan kulun, *cele* olarak bilinen ve iki taraftan yere dikilen sırikların arasındaki ipe bağlanır. Bu celeden icabı hâlinde 10-15 tane kulun olabilir (Aytbayev, 1957: 52). Bu durumu aynı zamanda atın evcilleştirilmeye ve eğitime başlama ifadesi olarak da tanımlayabiliriz.

Atın Eğitimi

Kırgızlarda atın eğitimi, onun doğumundan itibaren önemlidir. At yavrusu doğduktan sonra ilk olarak onun terbiye edileceği *cele*ye bağlanmadan önce bulunduğu bölgenin otunun bol olmasına dikkat edilir. Kırgızlarda genellikle at yavrusu, 1-1,5 aya kadar annesinin yanında kalır. Sonra *nokto* adı verilen yular başına geçirilir ve *cele*ye bağlanır. Böylece yavaş yavaş sahibine alışmaya başlar. Bu arada sahibi tarafından bir sene boyunca *üyür*ün içine katılarak *cele*ye bağlanmayan ve annesinin *sütü*yle büyüyen *kulunlar* da olur. Bunlara *karakulak tay* veya *kısır emdi tay* adı verilir. Bunların eğitilmesi 1-2 yıldan sonra gerçekleşir (Kerimbek Alyulda, 2009).

Kırgızlarda atın eğitimi için özellikle onun yaşına dikkat edilir. Bu bağlamda eğitilecek atın belli bir yaş dönemini aşması ve zayıf olmaması gerekir. Bunun yanında atın cinsiyeti de önemlidir. Genelde dişi atlar *üyür*de boş bırakılır ve onlar binilmek için eğitilmez. Bilahere dişi olmayan bütün erkek atlar, binek olmak için eğitilir. Ayrıca sahipleri atların eğitilmesinde onların yaş döneminin en az 1-2 seneyi aşması gerektiğine oldukça önem verirler. Eğer sahipleri, at yavrusunu, yaşı 1-2 seneyi geçmeden eğiterek sürekli taşıt ve binek araçlarında kullanmaya başlarsa, at çok iyi büyümez, özellikle uzun seferlere gidildiğinde ayakları bedenini taşımaz. Kırgızlarda, böyle durumlarda ömrü boyunca büyümeyen atlara *kolu tüşkön tarpan at* (ayağı sakat kalan tarpan at) derler (Şarşe Atantay, 2009). *Tarpan*, eski çağlarda Gobi Çölü yakınlarında yaşayan bedenleri küçük kısa bacaklı bir çeşit yabani at türüdür (Vıyatkin, 1968, Alyılmaz, 2016: 222, 507-511).

Kırgızlarda binek olacak atın eğitimi için öncelikle bir hazırlık yapılır. Ayrıca atın 2-3 yaşına gelmesi ve taşıt aracı için kullanılacaksa *bıstı* olarak bilinen 4-5 yaşına gelen güçlü bir at olmasına dikkat edilir. Çünkü bu dönemlerde eğitilen atlar binek için daha güçlü, taşıt ve ulaşım için daha dayanıklı olur (Şarşe Atantay, 2009).

At eğitiminin gerçekleştirilmesinde önce bir *üyürün koroo* olarak bilinen ağıl içerisine getirilmesi gerekir. Atın *üyürde* yakalanması için *ukruk* veya *arkanduu ukruk* adı verilen 3 veya 4,5 metre uzunluğundaki ağaçtan yapılmış bir değnek hazırlanır. *Ukruk* olan değneğin başucuna 7 veya 10 metrelik *arkan* adı verilen urganın bir ucu ilmik hâlinde bağlanır. *Arkanın* (organ) geri kalan kısmı, değneğe paralel olarak atı yakalayacak sahibinin elinde tutulur. *Ukruk* adı verilen değnek sapından tutularak arkan kısmı atın boynuna geçirilir ve at yakalanır. *Ukruk* ucundaki organ at boynuna geçince değnek düşer. Urganın ucu da atın sahibinin elinde kalır. Bu arada atın sahibinin yanında bulunan kişiler de yabanî atı yakalamaya yardımcı olarak koşarlar. Atın sahibi bir eliyle, yakalanmış olan atın bir kulağını çevirerek tutar ve diğer eliyle atın boynuna *nokto* adı verilen yuları atın başına takarak dolaştırır (Sümer, 1983: 65, 105). Bundan sonra at ahır içinde veya dışında *mamı* adı verilen dikili sırığa bağlanır.

Atın sahibi birkaç gün atı ahırda devamlı yularından tutarak otladır ve suya götürerek kendisine alıştıırır. Böylece at, sahibine iyice alıştıktan sonra üzerine binme hareketleri için hazırlık yapılır. Bu bağlamda önce atı eğitecek güçlü bir gencin olması ve boş yumuşak topraklı bir arazinin hazırlanarak seçilmesi gerekir. Bunun sebebi atın herkes tarafından eğitilmemesidir. Bunun yanında atı eğitmek işi kolay olmadığı için yumuşak bir toprak zemin seçilir. Kırgızlar, at eğitimi genellikle ilkbaharda yeni ekilecek tarlalarda, bataklıkta veya derin olmayan ırmak üzerlerinde yaparlar. At eğitiminde *cügön* veya *suuluk* adı verilen gemin mutlaka olması gerekir. Çünkü gem atın sürülmesinde, yönlendirilmesinde ve durdurulmasında oldukça önemlidir. Atın başına yular veya başlık (gem) takıldıktan sonra daha ziyade genç olanlar eysiz olarak ona hemen biner. At koşa koşa yorulur ve yavaşlar. Bu durum her gün devam eder ve ata tekrar tekrar binilir. Artık at binmeye iyice alıştıktan sonra koşumlara ve diğer takımlara sıra gelir. Buna karşılık bazı durumlarda yeni eğitilecek ata eyer ve onun takımları da konularak kış mevsiminde kalın kar üstünde eğitilebilir (Kerimbek Alyulda, 2009).

Atın İdaresi

Ayrıca atın idareye alıştıırılması ve idare edilmesi önemlidir. Bu bağlamda erkek atın *aygır*, *añgi* ve *at* olarak üç türe ayrılmasının belli bir önemi vardır. Zira halkın sosyal hayatında en çok kullanılan hayvanlardan biri olan at, bu üç özelliğine göre sınıflandırılır ve ona göre idareye alıştıırılır. Bunlardan biri olan *aygır*, olgunlaşmış damızlık at anlamına gelir. Zira bu nitelikteki atlar, genelde *üyür* veya *cılki* olarak bilinen dişi atlar sürüsünde damızlık at olarak

kullanılır ve diğer çeşitli erkek atlardan farklı olarak taşıt ve binek gibi günlük ihtiyaçlarda pek kullanılmaz. Bir diğer deyişle bu tür atlar, iri yapılı ve iyi koşan cins at olarak damızlık amacıyla üyür içinde tutulur. Bununla ilgili halk arasında bilinen *külükö kün salgiça baytalga bak bersin* (aygır atı için vakit kaybetmektense, kısrağa şans vermeli) şeklindeki bir ifadeden aygırın koşu için kullanılmaması ve damızlık olarak tutulmasını anlamak mümkündür (Sagındık Maadanbek, 2009).

Atın sosyal hayatta çok çeşitli işler görmesinden ve göçebe Kırgız yiğidinin hayatının atla ilişkili olmasından dolayı erkek atların binek işlerinde daha yararlı olarak kullanılması için onları *bittetüü* (iğdiş etme) veya *bıçuu* olarak bilinen bir devreden geçirirler. Bu devreden geçmemiş olan atlar, günlük hayatta pek az kullanılır. Zira onlar belli bir yaşa geldikleri için dişi atlarla birlikte olmaya eğilimli olabilir ve bu yüzden at sürüsünün bulunduğu yerlere doğru kaçarak çeşitli sıkıntılar yaratabilir (Düyşö Sulayman, 2009).

Aygır olarak bilinen erkek atın iğdiş edilmesi, ilkbaharın serin havalı zamanında olur. Zira bu sırada soğuk olmadığı için at iğdiş edildikten sonra soğuk havada kalma sıkıntısı çekmez ve havalar serin olduğu için daha o zamanda sineklerden, iğdiş olan ata zarar gelmez. Ancak, bu iğdiş etme işlemi sonucunda atın bir hayvan olarak sosyal statüsü değişir ve bu da onun *semiz* veya zayıf olmasına göre olur. Zira bu at zayıf olursa iğdiş işleminden sonra dayanamayıp ölebilir. Onun için tohum verecek olan yumurtasının sadece biri alınır ve bu duruma gelmiş olan ata *añgi* veya *kırçañgi* denir. Eğer at yeterince semiz ve iğdiş işlemini kaldırabilecek seviyede durumu iyi ise, iğdiş işleminin asıl faaliyeti olan tohumluk iki yumurtası da alınır. Bu duruma gelmiş olan ata normal *at* denir. Bununla ilgili halk arasında şu atasözü kullanılır: *Aygır uçunsa - at bolot, at - uçunsa et bolot* (aygır hastalanırsa-beygir olur, iğdiş at hastalanırsa - et olarak kesilir). *Añgi* ile *at* kılığına girmiş olanlar, halkın günlük hayattaki ihtiyaçlarında en çok kullanılanlardır. Bundan dolayı *at arıtmak arzan, curt artmak kımbat* (at yormak kolay, ülke sorumluluğunu almak güç) sözü kullanılır (Düyşö Sulayman, 2009).

Bunun yanında *bee* olarak bilinen dişi atların 10-15 arasında bir sayıda olan at sürüsüne de *üyür, üyürlüü cılkı* veya *üyürlüü mal* denir (Radlov, 1989: 275). Bu dişi at sürüsünde bir arada tutulan *aygır* niteliğindeki cins at ise, kaliteli at yavrularının elde edilmesi amacıyla görev yapmaktadır. Bu hayvan sürüsünün oluşturulmasında ilkbahar mevsimi önemli bir dönemdir. Zira ilbaharda bahsettiğimiz at sürüsü olan *üyür (cılkı)* oluşturulur, atların çiftleşme dönemi yapılır ve bir önceki sene gebe kalmış olan *beeler* de bu mevsimde doğumlarını yaparlar. Bu gibi işlemlerin hepsi at sürüsü olan *üyür* içinde yapıldığı için, bir yandan *üyürün* de önemi büyüktür. Zira bir at yavrusunun idareye uygun bir biçimde yetiştirilmesi muhakkak ki *üyürün* içinde gerçekleşir. Bu bakımdan halk arasında *üyürün* oluşturulması, *üyür* için damızlık at olan

aygırın seçilmesi, *aygırın* yeni *üyür* içine alınan dişi atlara alıştırılması gibi birçok insanın idari rolüne ihtiyaç duyulur (Sagındık Maadanbek, 2009).

Bu bağlamda 15-20 tane *baytal* olarak bilinen genç dişi at, 4-5 hafta *aygır*la birleştirilmeden özel bir yerde birbirine alışmaları için tutulur ve halk arasında bu *üyür*ün ilk yapımı aşamasına *cılkı üyürlöştürüü* denilir. Genç kısraklar iyice birbirine alıştıktan sonra damızlık için hazırlanmış aygır onların arasına katılır. *Cılkıcı* adıyla bilinen at sürüsünden sorumlu kimse, sürekli onları gözlem içinde tutarak dağılmamasını ve birbirlerine alışmasını sağlar. Zira bazı tür *aygırlar üyürü* idare edemez veya koruyamadan kaçar. Bundan dolayı Kırgızlar'da aygırla ilgili *kaçagan aygır üyürün tügötöt* (azgın aygır, sürüyü helak eder) sözü söylenmektedir. Yerinden elde edilen bazı bilgilere göre, damızlık aygır, daha *kulun* veya *tay* döneminde iken hazırlanmaya başlar. Bu durum halk arasındaki *aygır boloor kulundun caak eti çon bolot* (aygır olabilecek tayın yanak kasları kalın olur) ifadesinden de anlaşılmaktadır (Sagındık Maadanbek, 2009).

Cılkıcı olarak bilinen at yetiştiren kimseler, *üyür* içinde atların birbirlerine alışmaları için bazı tedbirleri de alırlar. Sürüden çok kaçanların ön ayaklarına *tuşamış* (köstek) takarlar veya yine ön ayakları bağlı tutarak damızlık *aygır*la cinsel yönden birleşmesini sağlarlar. Yerinde alınan bilgilere göre atlar kokudan çok iyi anlarlar ve cinsel ilişkide bulunanlar artık birbirlerini daha uzaktan kokusu ile tanıyarak kaçmamaya başlarlar. Aynı durum veya dişi atın *aygır*la birleşmesi, *üyürleştirilmesi* anlamında olan *üyürü* idare etme usulu, Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügat-ut Türk* eserinde de *yund öğürlendi* ifadesi kullanılmıştır (Çınar, 1993: 15). Bu bağlamda kurulan *üyür*, *cılkıcılar* tarafından otu bol yaylalarda ve kışlaklarda idare edilerek yönlendirilir ve yetiştirilir.

Atların İsimlendirilmesi

Kırgızlar, tarihî süreç içinde birlikte yaşadıkları halk ve topluluklarla ortak kültür ve uygarlık değerlerinin bir göstergesi olarak atlara çeşitli isimler vermişlerdir. Verilen bu isimleri üç kategoride ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi, atın yavrusunun doğduğu andan itibaren onun büyüme safhasına göre aldığı isimlerdir. İkincisi, atın rengi ile tabiat, yabani hayvanlara benzetilmesi dolayısıyla verilen isimler ve bir diğeri ise karakteri ile yürüyüş biçimine göre verilen adlardır.

Kırgızlar, hayatlarının her safhasında beraber oldukları ata oldukça saygı duydukları için, onları doğduğu andan itibaren yaşlarına göre isimlendirmişlerdir. Bu bağlamda yeni doğmuş olan at yavrusuna *kulun* derler. *Kulun*, at yavrusunun ilk doğduğu andan itibaren altı aya kadar olan devresine denir. Eski Türkçe'deki "oğul" (Kırgızca "uul") kelimesine *-un* ekinin birleşmesi ile *oğlun* kelimesinin çıktığı ve bilahere Kırgızlarda bu kelimenin başındaki "o"

ünlünün düşerek atın yavrusu için söylenen *kulunun* ortaya çıktığı ileri sürülür (Seydakmatov, 1957: 160, Clauson, 1972: 622, 624). At yavrusu *kulun*, altı aydan sonra *cabagi* adını alır. *Cabagi* sözünün, eski Türkçe'deki "tüleyen yün" manasına gelen *yabaku* kelimesiyle ilişkili olduğu anlaşılıyor. Nitekim Azerbaycan ve Karakalpaklarda *yapagi* kelimesi, "altı aydan bir yaşına kadarki at yavrusu" ve "baharda alınan yün" anlamlarını taşır. Bu durum Kırgızca'daki *cabaginın* altı yaşından bir yaşına kadar olan at yavrusuyla bir paralellik gösterdiğine işaretler. *Cabagi* adının altı aydan sonraki at yavrusuna verilmesinin sebebi, at yavrusunda altı aya kadar tüyün oldukça kalın çıkması ve bu yünün bir yaşına kadar üzerinde kalmasıyla ilgili olmalıdır (Seydakmatov, 1957: 161). *Cabagi* olan at yavrusunun, sırtından kalın yünlerin tülemesi ve düşmesi sonunda ona *tay* ismi verilir. *Tay* ismini taşıyan at yavrusunun dişi olanlarına *tay-baytal* denir. *Üyürde* *tay* dönemini yaşayan erkek ve dişi at yavruları, bir yıldan sonra anneleri tarafında *üyürden* kovularak çıkarılır. Eğer bu at yavruları, anneleri tarafından *üyürden* çıkarılamazsa, *üyürü* koruyan aygır araya girerek tayları çıkarır. *Üyürün* sahibi olan cılkıçı da aygır daha taylara vurmadan önce *üyürden* alır ve tayları başka bir *üyüre* katar veya yeni bir *üyür* kurar.

Kırgızlarda *tay* dönemini yaşayan ve üç yaşına kadar gelen at yavrusuna *kunan* derler. Aslında *kunan* kelimesi, Moğolca üç anlamına gelen *gurban* ile ilgilidir. Bu bağlamda söz konusu tabirin Kırgızcaya *kunan* olarak girdiği anlaşılıyor (Seydakmatov, 1957: 161). Bu yaştaki dişi atlara da *kunan - baytal* denilir. Kırgızlarda genellikle dişi olan genç atlara *tay - baytal*, *kunan - baytal* ve *bıştı - baytal* adı verilir. Önceden *baytal* kısıraklardan alınan kımızın oldukça güçlü ve lezzetli olmasından dolayı *baytal* yaşındaki dişi atlar için ayrı bir *üyür* kurmak geleneği vardı. Halk arasındaki *baytal beenin bal kımızı* denen bir ifadenin söylenmesi de bundan olsa gerektir (Tursunbübü Ömürkan, 2009).

Atların iş ve güçte kullanılmaya başladığı ve işler için pişmeye başladığı dönemine de *bıştı* denir. Bu dönem atın dört yaşında başlar. *Bıştı* döneminde güçlü erkek atlar *aygır* olarak *üyüre* katılır veya ağır ulaşım işlerinde kullanılmaya başlar. *Bıştı* yaşından itibaren iyice olgunlaşmaya başlayan atın ağızında bilahere ilk büyük azı diş çıkar. Bu bağlamda Kırgızlar atın ağızında çıkan bu azıdan dolayı ata *cañı asıy* derler. Buradaki *cañının* "yeni" anlamına geldiği bilinmekle beraber "asıy"ın nereden geldiği bilinmemekte ve sadece atın yaşlarını belirtmek için kullanıldığı görülmektedir. Kırgızlar, atları beş yaşından itibaren *cañı asıy* (yeni asıy) veya *bir asıy* (5 yılı doldurmuş at), altı yaşına gelmiş olanı *iki asıy* olarak sayarlar ve böylece devam ederler. On yaşında olan ata *on asıy* (10 yılı doldurmuş) denir. Bundan sonra ise *sarı taman at* (sarı taban at) ve dişi olanlarına da *sarı karın bee* (sarı karın kısırak) diye ad verilir. Aynı zamanda bu yaşa gelen atlara oldukça saygı gösterilir. Bu gibi atlara saygılı ve aksakallı

kimseler bindiğinden bunlar *aksakal som tuyak* olarak da bilinir (Akmataliyev, 1999: 13). Burada *som tuyak*, atın semizlenmesi, topaklaşmasına bağlı olarak toynağın yuvarlak olması anlamına gelir. Elbette Eski Türklerin atıyla ölü gömme geleneklerinde *aksakal som tuyak*, yani yaşlı atların gömüldüğü arkeolojik kazılardan bilinmektedir (Tabaldiev, 1996: 35). Böylece *asıy* kelimesinin *azuu* (azı) ile bağlantılı olduğu muhtemel gözüküyor (Yudahin, 1965: 76). Bunun Türk lehçelerinde *azawazı, azy, azik, azig, azıg, azyk* denilen şekilleri görülmektedir. Ayrıca Kırgızlar arasında atın yaşını öğrenmek için, onun azı dişine bakılması ve *cılkı asıyında azuu sayat* (yılıkya *asıy* yaşında ilk azı dişi çıkar) ifadesinin yaygın olarak kullanılması, *asıyın, azuu* (azı) ile ilişkili olduğunu gösterse gerektir (Abramzon, 1999: 62).

Kırgızlarda atların yaşı yanında, en yaygın olan isimlendirme onun rengine göre yapılır. Atların rengine göre isimlendirmesini de *tek renkli* ve *iki renkli* olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda boz çalmış saman sarı renkli ata *kula at* veya *sarı at*; siyah kızıl renkli olana *torat*; kahve renkli olan ata *küröñ at* veya *ker at*; yağız renkli ise *kara at*; yelesi, kuyruğu ve *bakay* adı verilen ayak kılları sarımsı ak renkli olan yumuşak kırmızı renkli ata *çabdard at*; kırmızı karışımı sarı ata *ceerde at*; beyazımsı gök renkli ata *kök at* veya *sur at*; bembeyaz renkli olan atı da kült veya tabu olarak *kızıl at* derler (Toktobay, 2004). Bunun yanında yukarıda adı geçen tek renkli atların kafatasının ön tarafında leke gibi beyaz rengi olursa, *kaşka at* ismi verilir. Kaşka olan at, kızıl renkli olursa *toru kaşka*; kırmızı karışımı sarı at olursa *ceerde kaşka* isimleri verilir.

Atların *iki renkli*, renginin tabiat ve yabani hayvanlara benzetilmesi dolayısıyla verilen isimlendirmelere gelince, bunların daha çok destanlarda ve hikâyelerde görüldüğü dikkati çeker. Bunun en önemli sebebi, destan ile hikâyelerdeki atların yüceltilmesi veya büyütülmesidir. Nitekim Manas destanında Manas *baatırın* bindiği ata *ak* (beyaz) ile *kula* (sarı) renklerinden dolayı *akkula*; Koşoy'un beyaz ile boz karışımı renkli atına *akboz at*, Şırdakbek'in bindiği boz renkli rahvan yürüyüşlü atına *boz jorgo* veya *Şırdakbektin bozcorgo* vs. denilmiştir. Ayrıca, eskiden ve hâlâ, ala ve kestane renkli olan ata *alager*; beyaz ve benekli ata *çaarat*; rengi, tabiat ve yabani hayvanlara benzetilen ve rüzgâr gibi koşan karayagız ata *celkar at*; beyaz renkli ve kaya gibi ata *akborçuk at*; buz gibi donuk kara yağız renkli ata *muzkar at*; dağ gibi ve kara yağız renkli ata *tookar at*; ay gibi güzel ala renkli ata *aysaral at* veya *aysarala*; deve gibi gök renkli ata *töösür at*, gök renkli ve geyiğe benzeyen ata *surkiyik at* gibi çeşitli adlar konulur (Mokeyev, 1995: 289-299, Alyılmaz, 2016: 494-495, Esin, 1965: 176-178, Potapov, 1977, Belek, 2008, Orozbekova, 1995).

Bunların yanında Kırgızlarda atlar karakterlerine ve yürüyüş biçimlerine göre de adlandırılır. Bu bağlamda, en iyi koşan cins atlara *argımak, tulpar, külük, cüyruk, duldul* ve

bedöo denilen çeşitli isimler verilir. Bu özelliklere sahip olan atların halk arasında oldukça nadir olması:

Argımakta cal çok dep (Koşu cins atta yelesi yok diye)

Colgo taştap ketpeñer (Yola bırakıp gitmeyin)

Azamatta mal çok dep (Yiğiti fakir diye)

Oygo taştap ketpeñer (Boş yere bırakıp gitmeyin) (Akmataliyev, 1999: 14) şeklindeki halk türkülerinden daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca, *cüz attan bir, bir cüyruk cakşı* (bin attan, bir cüyruk iyidir) veya *tulpar tuşunda külük künündö* (tulpar at kendi döneminde, külük at da gününü yaşadığında meşhur) gibi ifadeler de onların güzel karakterini veren adlardır. Bunların yanında biraz farklı yürüyüşü ile ün kazanan ve yeterince itibarlı olan *corgo* isimli atlar da bulunmaktadır. Bazı yörelerde *corgo* olanlara *cürümal* da denilmektedir. Onlar genelde uzak yerlere gidildiğinde en çok tercih edilen yürüyüş atı olduğu için *corgonun teri kurgabayt, erke kızdın közü kurgabayt* (rahvan yürüyüştü *corgonun* teri kurumaz, *erke* (şımarık) kızın közü kurumaz) denen ifadesi kullanılır. Ayrıca, onların yürüyüşünün çok rahat, rahvan yürüyüştü olduğunu belirtmek için halk arasında *suu tögülbös cürümal corgo* (sırtına su koysa da dökülmeyen *corgo*), *kündük ömürün bolso, tüşkönüñö corgo min* (bir gün ömrün kalırsa da, inmenin kolaylığı için *corgo* bin) gibi söylenen sözler de vardır (Akmataliyev, 1999: 14). Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügat-ut Türk* eserinde de yumuşak yürüyüştü at olan *yarıgadan* söz edildiği (Çınar, 1993: 38, Doğan, 2006) ve bunun Kırgızlardaki *corgo* ile ilgili olduğu muhtemel gözükmektedir.

Kırgızlarda, günlük hayatta binek ve taşıt için kullanılan diğer tür atlar da karakterlerine ve yürüyüşlerine göre çeşitli isimleri taşırlar. Bu gruba giren atların en önemli özelliği, biraz önce bahsedilen cins atlara göre daha tembel, olumsuz karakterlere sahip olmaları ve bu yüzden de halk tarafından biraz da aşağılayıcı lakap ve isimler takılmış olmalarıdır. Bu bağlamda, yerinde duramayan ve hiç de iyi yürümeyen ata *cortok* veya *kaşañ*; insana baş eğmeyen ve karnı doyunca sahibini tanımayan *çars*; çok az beslenen ve iş yapamayan, arık veya her zaman zayıf olana *çınkor*; otu diğer atlardan kıskanan ve başıboş dolaşmayı seven özellikte olan ata *kakbaş*; yürüyüşü oldukça yavaş ve biraz boş bırakıldığı zaman yatmaya kalkışan tembel ata *catak*; dayanıksız ve şaşkın ata *calakay*; sahibine pek alışmayan ve boş kaldığı zaman kaçan ata *kaçkı*; yanına yaklaşanları dişleyen ve kimseyi bindirmeyen ata *tişteek* ve kısa boylu, işe dayanıksız olan ata da *tarpañ* veya *kulan* derler. Bundan dolayı halk ağzında atın asil olmasına ve onların sayısına değil cins olmasına önem veren sözler vardır:

Top - top atıñ köp bolso (Toplu - toplu atın çok olsa)

Baygede biröö cok bolso (Yarıfta biri bile yok olsa)

Atım bar dep maktanba (Atım var diye övünme)

Anın azabına şattanba (Onun varlığına sevinme) (Akmataliyev, 1999: 15).

Atların Mülk Olarak Tanımlanması

Kırgız sosyal hayatında hayvancılık kültürü, uzun bir geçmişe sahip bulunmaktadır. Bu bakımdan hayvan güdümü, beslenmesi, yetişmesi, ürünlerinin alınması, işleme teknolojisinin geliştirilmesi, hayvanların insana alışması gibi çok çeşitli sosyal kültürel ve ekonomik zenginliği oluşturmakta ve bunun yanında “atlı göçebe uygarlığı” denilen zengin kültürel geçmişin olduğunu haber vermektedir (Esin, 1965: 195-196, Demirbilek, 2005: 134, Lattimore, 1951, Mert 2007: 297). Göçebelik veya konar-göçerlilik, zamanın akışına göre dört mevsim hayat tarzına sahip olmakta ve bu hayat tarzı *uruu* olarak bilinen boylar tarafından yürütölmekteydi. Bu *uruular*, *uruklardan* ve *uruklar* da kan bağı olan *tütün* ailelerden oluşmaktaydı. İçinde birbirleriye akraba olan birçok *tütün* (aile), *uruk* ve *uruular* mallarının kendi mülkleri olduklarını belirtmek için *tamgalara* (damga) ve *en* adlı işaretlere sahiptirler. Bu işaretler, bir bakıma etnik birimler olan *uruu* veya *urukların* siyasî kimliğini de gösterir. Diğer taraftan ise sosyal ve ekonomik yönden halk arasında birçok kolaylığı sağlar (Soltonoev, 2003: 169-170, Yatsenko 2001, Mert 2007, Durmuş, 1997).

Bu bağlamda Kırgızlar ve diğer konargöçer topluluklar eski devirlerde *tamgaları*, çok kurban kestikleri yerlerdeki kayalara, mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlar ve kıymetli askerî aletler, sikke, at koşumları ve kemer gibi değerli eşyaları üzerine ve bunların yanında hayvanlarına da vurmuşlardır (Alyılmaz, 2016: 497, Zuev, 1960, Demirbilek, 2005: 136). Buna bağlı olarak Yenisey’deki Kırgızlara ait Oçura adlı bir yazıtta: “Yerdeki tamkalıg yılık buñsız erdi” (yerdeki damgalı atım sayısız idi) denilen bir ifadeninin geçmesi, tamganın hayvanlara daha o devirlerde vurulduğunu göstermektedir (Malov, 1952: 30, Mert 2007).

Daha sonra hayvancılığın çok geliştiği dönemlerde bu tamgalar, *uruulara* göre çeşitlenerek onların elleri altında olan hayvanlarına vurulmaya başlamıştır. Halk arasında hayvanlara, özellikle ata *uruunun* kimliğini taşıyacak şekilde *tamga* işaretlerinin vurulması, bu tamgaların genelde şekillerine göre hususî adları taşıması, bunların siyasi bir amaçla kullanılarak *uruu* kimliklerinin de ön plana çıkmasını sağladığı dikkat çekmektedir. Nitekim XIX. yüzyılda *Solto uruusunun tamgası* aya benzediği için *ay tamga* adıyla bilindiği ve diğer *uruular* nazarında *Solto uruusunun* ait at sürüsü anlamında *ay tamgaluu üyürlüü cılkı* ifadenin kullanıldığı görülür. Ayrıca Bugu *uruusunun* tamgası yabancı bir yırtıcı kuş olan *cagalmay* benzetilerek *cagalmay tamgaluu üyürlüü cılkı*; Sayak *uruusunun* tamgası *kerki* adını alan sivri

bir askeri alet olan *kerkiden* dolayı *kerki tamgaluu üyürlüü cılkı* ifadelerinin halk arasında yer ettiği dikkati çeker. Bu durumda *tamgaların* gerçekten bir mülkiyet sahipliği yanında kimlik meselesinde büyük rol oynadığını belirtmek gerekir (Abramzon, 1999: 732-735, Valihanov, 1985: 42-44, Alyılmaz 2016: 487-511, Karatayev, 2003: 12, Demirbilek, 2005: 136, Akmoldoyeva, 1987: 60-62, Mert 2007).

Değerlendirme ve Sonuç

Merkezi Asya steplerinde yaşayan Türk boyları, atı hayat şartları gereği sosyal ve ekonomik hayatın her alanında kullanmışlardır. Türk boylarının göçebe hayat yaşamaları, toplum içerisinde ata verilen değeri artırmış, bu da atın doğumundan, yetiştirilmesi, atın ayrılmaz parçaları olan aksesuarları konusunda göçebe Türk toplulukları arasında ortak bir at kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türk boylarının o zamanlarda birbirlerine yakın ve birbirleri ile sıkı ilişki içerisinde olmaları, oluşan bu at kültürünün aynı olmasında en büyük etken olmuştur. Daha sonra siyasî ve ekonomik sebeplerle bazı Türk boyları, çok uzak bölgelere göç etmesine ve uzun süre birbirleri ile bağlantı kuramamış olmalarına rağmen, günümüze kadar söz konusu ortak at kültürünün özelliklerini taşıyagelmiştir. Kırgızların sosyokültürel ve ekonomik hayatındaki hayvan gütmeye geleneğinin ve onun içerisinde yer alan atın önemini açıklamaya alakalı, içerisinde malumat yer alan sözlü ve folklor gibi diğer çalışmalardan da faydalanarak, Kırgızlardaki at yetiştirme geleneğinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu bağlamda atın, Kırgızların kültürel hayatında bu derece öneme sahip olması yanında, Kırgızların at yetiştirmeyi eski geleneklerle sürdürmeleri, atla ilgili eski terimlerin muhafaza edilmesini sağlamıştır. Bilahare Kırgızlar, eski Türklerde olduğu gibi *tamgaları* mülkiyet sahipliğini belirten bir işaret olarak kullanmışlardır.

Kaynaklar

- ABRAMZON, S. M. (1999). *Kırgız cana Kırgızstan Tarihi Boyunça Tandalma Emgekter*. Bişkek.
- AKMATALIYEV, A. (2002). *Kambar-Ata. Beş Tülük Kütiü Saltıbz*. Bişkek.
- AKMOLDOYEVA, B. B. (1987). *Loşad v Kırgızskoy Traditsyonnoy Kulture. Voprosi İstorii Materialnoy i Duhovnoy Kulturu Kırgızstana*. Frunze: İzdatel'stvo "İlim".
- ALYILMAZ, C. (2016). "*Gobu*"stan'ın Gizemi ("*Kıpçaklar*"a Giden Yol). Ankara.
- BARTHOLD, V. V. (1996). *Kırgızı, Drevneyşiye İzvestiya. İzbrannie Trudi po İstorii Kırgızov i Kırgızstana*. Bişkek: İzdatel'stbo "İlim".
- BELEK, K. (2008). *Kırgızlarda At ve At Kültürü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye "Manas" Üniversitesi.
- BİÇURİN, İ. N. (1950). *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. I. Moskva-Leningrad: İzdatel'stbo "Nauka".

- BOROVKOVA, L. A. (1989). *Zapad Tsentralnoy Azii vo II v. do n. e. – VII v. n. e.* Moskva: İzdatel'stbo "Nauka".
- ÇINAR, A. A. (1993). *Türklerde At ve Atçılık*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- DEMİRBILEK, S. (2005). Kutadgu Bilig'de At Kültürü. *Millî Folklor*, Yıl 17, S. 68.
- DOĞAN, Orhan. (2006). *Bozkır Kavimlerinin Kültür ve Mitolojilerinde At*. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- DURMUŞ, İ. (1997). Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2. Gazi Üniversitesi. Ankara.
- ELÇİN, Ş. (1995). Türklerde Atın Armağan Olması. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık. 1995.
- ESIN, E. (1965). The Horse in Turkic Art. *Central Asiatic Journal*. Vol. 10, No. 3/4, Proceedings of the VIIth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference: 29 Augustus-3 September 1964 (December 1965), pp. 167-227.
- HUDYAKOV, Y. S. (1995). Drevniye Kırgızı v Kontse I tıs. Do n. e. – Pervoy Polovine I tıs. n. e.. *Kırgızı na Prostorah Azii*. Bişkek: İzdatel'stbo "İlim".
- KARATAYEV, O. (2003). *Kırgız Etnonimder Sözdüğü*. Bişkek.
- KLYAŞTORNIY, S. G. ve SAVİNOV, D. G. (2005). *Stepnie İmperii Drevney Evrazii*. St. Petersburg.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LATTİMORE, O. (1951). The Steppes of Mongolia and The Characteristics of Steppe Nomadism. *The Bobbs-Merrill Reprint Series in The Social Sciences*. New York.
- LİNDNER, R. P. (1981). Nomadism, Horses and Huns. *Past and Present*. Oxford, 3-19.
- MALOV, S. E. (1952). *Eniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov*. Moskva-Leningrad: İzdatel'stbo "Nauka".
- MERT, O. (2007). Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, Erzurum, 281-305.
- MOKEEV, A. (1995). Manas Destanında At İsimleri. *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- MOLDOBAYEV, İ. B. (2006). Mongolskiye Komponentı v Etničeskom Sostave Kırgızov. S. *M. Abramzon i Voprosı Kırgızskoy Etnografii*. Bişkek.
- NESTEROV, S. P. (1999). Konevodstvo Tyurkoyazıçnıh Plemyon Tsentralnoy Azii. Srednevekovaya Loşad. *Kon v Kultah Tyurkoyazıçnıh Plemen Sentralnoy Azii v Epohu Srednevekovya*. Novosibirsk.
- OROZBEKOVA, C. K. (1997). "Manas" Eposundagı Tulparlardın Körköm Obrazı. Bişkek.
- POTAPOV, L. S. (1977). *Kon v Verovaniyah i Epose Narodov Sayano-Altaya*. Leningrad.
- RADLOV, V. V. (1989). *İz Sibirii*. Moskva: İzdatel'stbo "Nauka".
- ŞAHİN, İ. (2010). Göçebeler ve Küreselleşme: Merkezî Asya Göçebeleri Örneği. *International Journal of Central Asian Studies*, 14, 201-210.

- SAVİNOV, D. G. (2005). *Drevnetyurkskiye Plemena v Zerkale Arheologii. Stepnie İmperii Drevney Evrazii*. St. Petersburg.
- SEYDAKMATOV, K. (1988). *Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*. Frunze: İzdatel'stvo "İlim".
- SOLTONOEV, B. (2003). *Kızıl Kırgız Tarihi*. I. II. Ciltler. Bişkek: Uçkun.
- SÜMER, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları: 5.
- TABALDİEV, K. Ş. (1996). *Kurgani Srednevekovih Koçevih Plemyon Tyan'-Şanya*. Bişkek: Firma "Aybek".
- TEPLOUHOV, S. A. (1929). *Opit Klassifikatsii Drevnih Metallıçeskih Kultur Minusinskogo Kraya. Materialı po Etnografii*. Leningrad: İzdatel'stbo "Nauka".
- TOKTOBAY, A. (2004). *Kult Konya u Kazahov*. Almatı: "Kazİzdat-KT".
- USEEV, N. (2017). Manas (Semetey) Destanı'nda Geçen Türk Kelimesi ve Kahraman-At-Silah Bütünlüğü. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(1), Erzurum, 52-64.
- VALİHANOV, Ç. Ç. (1985). *Zapiski o Kirgizah. Sobraniye Soçineniy*. C. V. Alma-Ata.
- VIYATKIN, K. V. (1968). *Kult Konya u Mongolskih Narodov. Sovetskaya Ensiklopediya*. İzd. 6. Moskva.
- YATSENKO, S. A. (2001). *Znaki-Tamgi İranoyazıcnıh Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekov'ya*. Moskva: İzdatel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura".
- YUDAHİN, K. K. (1965). *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*. Moskova: İzdatel'stvo "Nauka".
- ZUEV, Y. (1960). *A. Tamgi Loşadey iz Vassal'nıh Knyacestv. TRİİAE*. Kaz. SSR. T.8.

Sözlü Kaynak** :

- Düyşö Sulayman uulu: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı Dön-Talaa köyü. 75 yaşında.
- Kerimbek Alyulda uulu: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı Dön-Talaa köyü. 84 yaşında.
- Sagındık Maadanbek uulu: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı Kalkagar köyü, 80 yaşında.
- Şarşe Atantay uulu: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Isık-Köl ilçesine bağlı Kocoyar köyü, 73 yaşında.
- Taşıbek İbray uulu: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı Komsomol köyü, yaşayan 80 yaşında.
- Tursunbübü Ömürkan kızı: Kırgızistan, Isık-Köl bölgesindeki Ton ilçesine bağlı Komsomol köyü, yaşayan 87 yaşında.

** Sözlü kaynak konuşmacıları ailelerince Sovyet öncesi ve Sovyetler döneminde hayatı boyunca çobanlık ve seyislik mesleği uzmanlarından alınmıştır.